

ŞİFAHİ MONOLOJİ NİTQ VƏ ONUN ƏSAS ASPEKTLƏRİ

Giriş. Nitqin ifadə üsullarına, təzahür şəkllərinə, kommunikasiya məqsədinə, şəraitinə və s. əlamətlərə görə bir sıra növləri (şifahi nitq, yazılı nitq, rəsmi nitq, səhnə nitqi, danışiq nitqi, kütləvi nitq, ədəbi nitq, vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, təşkil olunmuş və təşkil olunmamış nitq və s.) mövcuddur ki, onlar müəyyən cəhətlərinə görə birbirindən fərqlənirlər. Danışan və dinləyəninin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanının olmaması üzündən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu cür nitq monoloji nitqdir.

Müasir dövrdə insanın özünə və karyerasına dair təqdimatın önəmi çox böyükdür. Bu mənada çıxışların, hesabatların savadlı şəkildə hazırlanması elmi-nəzəri bazanın mənimsənilməsinə tələb edir. Digər tərəfdən praktik vərdişlərin aşılınması çox vacibdir.

Əsas hissə. Tədqiqatçılar göstərir ki, monoloji nitqin əsas məqsədi kommunikasiya prosesində təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə kimi məzmunu qarşdakılara çatdırmaqdır. Həmin nitq təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış bir nitqdır. Yəni danışan deyəcəklərini qabaqcadan düşünür. İfadə edəcəyi fikrin həcmi, arakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını və dil materialını seçir, dinləyicilərin müsahiblərinin səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təəvvüründə canlandırır.

Monoloji nitq məzmun baxımından bir neçə şəkildə təzahür edir: a) fikir söyləmə səciyyəli monoloq; b) təsdiqləmə səciyyəli monoloq.

Nitqin monoloji növündə danışan fikrən və ya yazılı şəkildə əvvəlcədən plan tərtib edir, izah və təhlil edəcəyi məzmunu çatdırmaq üçün ona "bəzək-düzək" verir. Natiq bu işə ciddi hazırlaşır, hansı fikri əvvəlcədən, hansını ortada, hansı sonda deyəcəyini özü üçün müəyyənləşdirir. Yazılı formada icra olunan monoloji nitq əvvəlcədən yazılı şəkildə hazırlanır. Monoloji nitqin növündən asılı olmayaraq orada çıxış, məruzə, məktub və s. hazırlanan ərəfədə müəyyən dəyişmələr özünü göstərə bilər.

Şifahi monoloji nitqin özünün də iki forması müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) əvvəlcədən təşkil edilmiş nitq,
- 2) təşkil edilməmiş nitq. İkinciye spontan nitq də deyirlər (1, 123).

Əvvəlcədən təşkil edilmiş nitq qabaqcadan planlı şəkildə hazırlanmış nitqdır. Nitqin əvvəlcədən təşkili üçün nitq söyləyən tərəfindən aşağıdakı işlərin görülməsi zərurəti meydana çıxır:

- 1) mövzu üçün plan tərtib etmək,
- 2) mövzu ilə əlaqədar ədəbiyyatları nəzərdən keçirmək,
- 3) mövzunun həcmi, əhatə dairəsini təyin etmək,
- 4) fikrin ardıcılığına nail olmaq üçün bəzi qeydlər etmək,
- 5) mövzunun məzmununu dərinlən öyrənmək,
- 6) mövzunun auditoriyaya yaxşı çatdırılması üçün əlvərişli ifadə tərzini seçmək, nəqli cümlələrdən geniş istifadə etmək,
- 7) mövzunun şərh üçün lazım olan söyləmə tərzini müəyyənləşdirmək,
- 8) intonasiyanı müəyyənləşdirmək.

Natiq şifahi monoloqunda yersiz məlumatlar verməməlidir. O, hər hansı bir vacib məsələdən danışarkən bir neçə suala aydınlıq gətirməlidir. Birinci növbədə, "nəyi demək?" sualı mövzunun şərhində önə çəkilmişdir.

Şifahi monoloji nitqin digər bir forması spontan formadır. Bu monoloji nitqə hazırlıq görülmür. Natiq söyləyəcəyi nitqi sərbəst şəkildə icra edir. Belə monoloqu improvizasiya ilə müqayisə edirlər. Aşıqların bədahətdən söylədiyi əhvalatlar, nağıllar, dastanlar monoloji nitqin bu forması ilə nisbətən uyğun gəlir. Bəzi tədqiqatlarda monoloji nitqin bu formasına "ekspromt forma" da deyilir (2, 45). Şifahi monoloji nitq formasında nitq vahidləri, faktlar müstəqil, dilin təbii inkişafına əsaslanaraq əmələ gəlir, onlardan ən əlvərişlisindən, dərketməni asanlaşdırıranlardan istifadə olunur. Spontan nitqi nitq təcrübəsi geniş olan söz adamları (şairlər, yazıçılar, müəllimlər, alimlər və b.) işlədirlər. Nitqin alınmasında natiqin həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, hazırcavablığı və ən əsası isə onların fitri istedadı başlıca önəm daşıyır.

Monoloji nitqin mühazirə forması. Mühazirə formasından, əsasən, ali məktəblərdə müxtəlif fənlərin tədrisində istifadə olunur. Bu, effektiv şərh üsulu sayılır. Həmin üsulun köməyiylə tələbələr elmi biliklərə yiyələnirlər. Mühazirə müəlim tərəfindən proqram və dərsliyə uyğun olaraq hazırlanır. Tematik plan əsasında hazırlanan mühazirələr tədris proqramına uyğun olmalıdır. Müəllim mühazirələrin hazırlanmasında məsuliyyətli olmalıdır. Mühazirə konkret fakt və dəlillərə əsaslanmalı, dərslidəki məlumatlardan fərqlənməlidir. Çünki dərslidə olan məlumatları yenidən tələbələrə - dinləyicilərə çatdırmağın elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Mühazirədə dialoqlardan da istifadə oluna bilər. Mühazirə söyləyən fikrini əsaslandırmaq üçün mövzu ilə bağlı dəlilləri, sübutları, faktları elmi cəhətdən izah etməyi bacarmalıdır. Mühazirə adətən giriş, əsas hissələr və nəticədən ibarət olmalıdır. Bu quruluşda hazırlanmış mühazirələr hər bir sahədə yaxşı təsir bağışlayır, öyrədici xarakter daşıyır. Nəticələr mühazirənin ümumiləşdirilmiş əsas hissələrindən çıxarılmalıdır. Yəni mühazirəni nəticələrində ümumiləşdirilmiş fikir güclü və

⁶ Baki Dövlət Universitetinin dosenti

yetərinə olmalıdır. “Mühazirə bir monoloq nitqinin quruluşu kimi idraki əhəmiyyət daşımalı, elmi siqləti, dərinliyi və məntiqi şərh ilə seçilməlidir. Orada elmi ümumiləşdirmələrə, faktik materialın təhlilinə geniş yer ayrılmalıdır” (3, 127).

Monoloji nitqin məruzə forması. Məruzə monoloji nitq prosesində istifadə olunan əsas formalarındandır. Hər hansı bir məsələ barədə məruzə etmək. Bu iş əvvəlcədən görülür. Məruzənin məzmun baxımından müxtəlif tipləri ilə qarşılaşmaq olur: müəyyən müddətə görülmüş işlərin hesabat məruzəsi, yaranmış fəvqəladə vəziyyət haqqında məruzə, elmi-praktik konfranslarda, simpoziumlarda edilən məruzələr. Bunlar xarakter etibarilə fərqlənir. Həmin formalar yazılı şəkildə əvvəlcədən yazılır. Faktlar və dəlillər dəqiqləşdirilir. Elmi mənbələr düsturlaşdırılır. Təcrübə göstərir ki, dinləyicilər daha çox qısa şəkildə olan məruzələrə meyillidir. Amma ictimai-siyasi həyatda, elmi arenada geniş məruzələrə də çox rast gəlmək olur.

Quruluş cəhətdən məruzə giriş, əsas hissə və nəticə olmaqla üç hissəli olur. Bu hissələr bir-birini tamamlamalıdır. Əvvəlinci hissədə qoyulmuş məsələlərdə problemin aktuallığından, önəmindən söhbət gedir. Qarşıya qoyulan məqsədə müvafiq olaraq hansı yol və üsullardan istifadə etməyin əsasları müəyyənləşdirilir. Məruzənin əsas hissəsi həlledici məqamdır. Görülən işin məzmunu açılır, məruzəçi tərəfindən müəyyən münasibət ifadə olunur. Məruzəçi sonra şərh etdiyi məsələni yekunlaşdırır, bir sıra təkliflərlə çıxış edir. Monoloji nitqin məlumat forması. Hər hansı bir məsələ haqqında (rəsmi təşkilatlarda, idarələrdə və s.) monoloji nitqin bu formasında əsas məlumatlar verilir.

Monoloji nitqin çıxış forması. Hər hansı bir çıxışın müvəffəqiyyəti, nitqin dinləyicini inandırmaq və özünə tabe etmək bacarığı ilk öncə nitqin uyğunluğundan asılıdır. Əsl monoloji nitqdə məntiqilik, ardıcılıq, dəqiqlik, aydınlıq və konkretlik əlamətlərinin hamısı bütövlükdə cəmləşməlidir. Təsiredicilik keyfiyyəti monoloji nitq üçün başlıca əlamət sayılır. Bu, nüfuzedicilik xüsusiyyətidir. Nitqin təsirediciliyi ona qulaq asanlar üçün nüfuzedici olmasından, dinləyən bütünlüklü varlığı ilə ona diqqət kəsilməsindən ibarətdir. Bu cür monoloji nitqin quruluşu da sadə olur. Lakin sadə olduğu qədər də dolğun, düşündürücü səciyyəli olur. Təsiredici-nüfuzedici monoloji nitq dinləyiciyə sadəcə nəticə kimi yox, həm də nəticənin nəticəsi təsiri bağışlayır. Həmin nitqdə, eləcə də xüsusişəhəşirici ifadələrdən istifadə olunmaqla, konkret şəxs anlayışını canlandıran morfoloji vasitələrdən də məqsədəmüvafiq formada istifadə edilir. Çıxışlar, əsasən, məruzələrdən sonra danışılan nitqdır. Bir əsas məruzədən sonra onun ətrafında müxtəlif çıxışlar edilir. Məruzəyə münasibət çıxışlar vasitəsilə bildirilir. Bu zaman məruzənin çatışmayan cəhətləri də çıxışlarda göstərilir. Tədqiqatçılar çıxışlarını effektiv, səmərəli olması üçün aşağıdakı cəhətlərin varlığını göstərirlər:

- dinləyiciləri razı salsın,
- yığcam olsun, çox vaxt aparmasın,
- danışan müzakirə olunan mövzudan kənara çıxmasın,
- məruzədə və ya əvvəlki çıxışlardakı fikirlər təkrar edilməsin,
- deyilənlərdə ardıcılıq və rabitəlilik olsun,
- sözlər, cümlələr aydın, hamının eşidə biləcəyi bir səs tonu ilə tələffüz edilsin,

Monoloq da replikaların müxtəlifliyindən ibarətdir. Monoloq ideya, fikirdən fərqli olaraq meydana çıxsada, bunları monoloq deyən fərdi hissi və münasibəti bütövləşdirir. Dram əsərlərinin dilində monoloq səciyyəlandırıcı xüsusiyyətə malikdir. Belə əsərlərdə monoloq hadisələri müxtəlif istiqamətə yönəldə bilər. “Yazıçı təhkiyəsi ilə veriləcək mətləbləri, səhnədən kənarda cərəyan edən hadisələri elə fərdi danışq fonunda əks etdirir ki, bu fərdilik ictimai sifətlərdən təcrid olunmur, əksinə, ictimai sifətləri, qüsurlar və mənfiliyi bütün kökləri ilə üzə çıxarır” (4, 47).

Monoloq xarakteri başa salmaq, hadisələrin gedişini xəbər vermək, ziddiyyətlərin açılmasına yönəlmək və s. vəzifələri yerinə yetirir. Monoloqların məzmunu aşağıdakı cəhətlərlə bağlıdır.

1) Dram monoloqları emosional baxımdan fərdi xarakter daşıyır. Hər bir personayın fərdi və tipik xarakterinə müvafiq olan nidalar, hissə və münasibətlər görünür. Obrazın fikrində yangı, ötkəmlik, özünü öymə, eyni zamanda acizlik və s. mənəvi hallar özünü göstərir.

2) Monoloq mühiti və şəraiti. Müəyyən mühit və şərait monoloq nitqini formalaşdırır.

3) Monoloqların köməyiylə müxtəlif hadisə və proseslər bir nöqtədə birləşdirilir, zaman və məkan etibarilə bir-birindən uzaqda baş vermiş hadisələr arasında əlaqə, insanlar arasında münasibət yaranır.

4) Monoloqlarda pafos. Pafos yunanca paf/ros sözündəndir, mənası “ehtiras” deməkdir (pafosla danışmaq, nitq söyləmək). Monoloqlarda aşılaraq yüksək ideyanın doğurduğu şövq, ilham, vəcd, coşqunluq, ehtiras kimi keyfiyyətlər əsas yer tutur.

Nəticə. Hər bir şəxs gözəl danışığa, yüksək nitq mədəniyyətinə sahib ola bilər. Lakin bu cür çətin işin öhdəsindən gəlmək möhkəm iradə, böyük həvəs, müvafiq bilik və bacarıqlar tələb edir. Gözəl səs, fikrə müvafiq intonasiya seçməklə, normativ tələffüzlə danışmaq üçün hər bir kəs öz üzərində çalışmalıdır. Nitq istedadla bağlı olmasına baxmayaraq, ali məktəbdə təhsil alan gələcək mütəxəssis monoloji nitqi mənimsəmək üçün istər nəzəri bilikləri, istər praktik vərdişləri mənimsəməlidir. Bu zaman mütləq olaraq monoloji nitqin öyrənilməsinin əsas aspektləri nəzərə alınmalıdır. Çünki bu məsələdə nəzəriyyə və təcrübə vəhdəti çox vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T., Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı: ADPU, 2008, 336 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Mətni anlama modelləri, Bakı: Səda, 1999, 334 s.
3. Bayramov Ə.S. Təfəkkürün müstəqillik və tənqidiliyinin kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda inşaf dinamikası: fil, elm. nam. dis. Bakı, 1967, 124 s.
4. Abbasova M.K. Cəfər Cabbarlı dramaturgiyasında söz. Bakı: Yazıçı, 1983, 191 s.

Açar sözlər: monoloq, nitq, mövzu, şifahi, forma, yazılı, dinləyici

Ключевые слова: монолог, речь, тема, устная, форма, письменная, слушатель.

Key words: monologue, speech, topic, oral, form, written, listener

Xülasə

Məqalə monoloji nitqin əsas xüsusiyyətlərinə və formalarına həsr olunub. Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsaibə ona münasibətini bildirir. Bu nitq forması monoloji nitqdır. Tədqiqatçılar göstərir ki, monoloji nitqin əsas məqsədi kommunikasiya prosesində təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə kimi məzmunu qarşıdakılara çatdırmaqdır. Həmin nitq təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış bir nitqdır. Monoloji nitq məzmun baxımından bir neçə şəkildə təzahür edir və müxtəlif formaları var. Məqalədə geniş formada hər biri öz əksini tapıb.

Устная монологическая речь и ее основные аспекты

Резюме

Статья посвящена основным особенностям и формам монологической речи. Участие говорящего и слушающего в речевом процессе не всегда одинаково. В речевой практике говорящий и слушающий функционируют практически одинаково: задают вопрос, слушающий отвечает, говорящий выражает свое мнение, собеседник выражает свое отношение к нему. Эта форма речи – монологическая речь. Исследователи показывают, что основная цель монологической речи — передать другим в процессе общения такое содержание, как описание, подтверждение, мнение и характеристика. Речь представляет собой организованную, программированную речь. Монологическая речь проявляется по-разному по содержанию и имеет разные формы. Каждый из них отражен в статье в широкой форме.

Oral monologic speech and its main aspects

Summary

The article is devoted to the main features and forms of monologue speech. The participation of the speaker and the listener in the speech process is not always the same. In a speech practice, the speaker and the listener function almost equally: they ask a question, the listener answers, the speaker expresses his opinion, the interlocutor expresses his attitude to him. This form of speech is monologic speech. Researchers show that the main purpose of monologue speech is to convey content such as description, confirmation, opinion, and characterization to others in the communication process. That speech is an organized, programmed speech. Monological speech manifests itself in several ways in terms of content and has different forms. Each of them is reflected in the article in a broad form.

Rəyçi: dos. S.Abbasova